

Endüstri Devrimi

İşleyişleri, nedenleri ve sonuçları ne olursa olsun, bu tür işlerin sonsuz bir değeri vardır ve nereye giderse gitsin, insanları düşünmeye sevk etmek gibi bir erdeme sahip olan bu son derece çalışkan ve yararlı adamın yeteneklerine büyük iltifat kazandırdılar ... İnsanları, sorgulamadan, düşünmeden, heves etmeden, bütünüyle atalarının yoluna zincirleyen bu miskin, uyusuk, aptalca kayıtsızlıktan, bu tembellik gafletinden kurtul ve iyiyi gerçekleştireceğinden emin ol. Brindley, Watt, Priesley, Harrison, Arkwright gibi adamların eserlerinden, yaşamın her yolundan nice düşünceler, nasıl bir çalışma azmi doğmuştur, bir düşün ... Watt'ın buhar makinesini görüp de uğraşısına daha büyük bir canlılıkla sarılmayacak bir insan, hayatın hangi yolunda bulunabilir?

Arthur Young, *Tours in England and Wales*¹

Bu pis su yolundan, bütün dünyayı gübrelemek üzere, insan gayretinin en büyük nehri akmaktadır. Bu pislikten altın akmaktadır. Burada insanlık, en tam ve en hayvani gelişmesine ulaşmaktadır; burada uygarlık mucizelerini gerçekleştiriyor ve uygar insan bir vahşiye dönüşüyor.

A. de Toqueville, 1835'te Manchester üzerine söylediklerinden²

I

Endüstri Devrimi ile, yani İngiltere ile başlayalım. İlk bakışta bu, kaprisli bir hareket noktası gibi görünmektedir; çünkü bu devrimin yansımaları, ele aldığımız dönemin sonlarına dek (her halükârda İngiltere dışında) kendini açık ve yanılmaz bir biçimde hissettirmedir. Devrimin yansımaları, 1830'dan önce değil, büyük olasılıkla 1840'dan önce de değil, ama yaklaşık o sıralarda duyulmaya başlandı. Ancak 1830'larda yazın ve sanatlar, kapitalist toplumun yükselişiyle, (Carlyle'nin deyişiyle) para bağının, amansız bir altın ve değerli kağıt bağının dışında bütün toplumsal bağların ufalandığı bir dünyayla açıkça meşgul olmaya başlamışlardır. Bu yükselişin en olağanüstü yazınsal anıtı olan Balzac'ın *İnsanlık Komedi*si, bu on yıllara aittir. Endüstri Devrimi'nin toplumsal etkileri üzerine resmi ve gayri resmi büyük bir yazın selinin ortaya çıkışı (İngiltere'de Bluebooklar ve istatistik araştırmaları, Villermé'nin *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers*'i, Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, Belçika'da Ducpetiaux'un yapıtı, Almanya'dan İspanya'ya ve ABD'ye kadar [Endüstri Devrimi karşısında] dehşete kapılan ya da kederlenen yığınla gözlemcinin çalışması),

1840'lara kadar gerçekleşmedi. Yine, Endüstri Devrimi'nin çocuğu olan proletaryanın ve artık kendi toplumsal hareketleriyle birleşmiş Komünizm'in –Komünist Manifesto'nun hayaletinin– kıtanın her yanını arşınlaması, 1840'lara kadar gerçekleşmedi. Endüstri Devrimi adı bile, Avrupa üzerindeki görece gecikmiş etkisini yansıtmaktadır. Bu şey, İngiltere'de adından önce de vardı. İngiliz ve Fransız sosyalistlerinin –bunlar daha önce benzerleri olmayan gruplardı–, muhtemelen Fransa'nın siyasal devrimiyle benzeşim kurarak onu icat etmeleri 1820'leri buldu.³

Buna karşın, Endüstri Devrimi iki nedenden dolayı öncelikle ele alınacaktır. Birincisi; o, Bastille'e saldırılmadan önce –kaçamak bir ifadeyle– 'patlak vermiş'ti; ve ikincisi, o olmadan, ele aldığımız dönemin tanıtık simalarını ve olaylarını üzerinde taşıyan tarihin gayri şahsi kabarışını, ritminin karmaşık düzenini anlamamız olanaksızdır.

'Endüstri Devrimi patlak verdi' ifadesi ne anlama gelmektedir? 1780'ler gibi bir tarihte ve insanlık tarihinde ilk kez, toplumların kendi üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulması anlamına gelmektedir; bundan böyle üretici güçler, durmadan, hızla ve bugüne dek sınırsız bir biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olacaktır. İktisatçılar, buna teknik olarak 'kendini besleyen bir büyümenin kalkış noktası' adını vermektedir. Şimdiye dek hiçbir toplum, endüstri öncesi bir toplumsal yapının, noksan bir bilim ve teknolojinin, bunun sonucunda da kıtlığın ve ölümün üretime dayattığı çerçeveyi kıramamıştı. Elbette bu 'kalkış', depremler ya da büyük göktaşları gibi, teknikten uzak, ona yabancı bir dünyayı şaşkınlığa sürükleyen görüngülerden biri değildi. Bu görüngünün Avrupa'daki tarih öncesini, tarihçinin keyfine ve özel ilgi alanına bağlı olarak, daha önce değilse bile İ.S. 1000 yıllarına kadar geri götürmek mümkündür; ve önceki –onüçüncü, onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyılın son on yıllarında–, ördek yavrularının beceriksizce kanat çırpışlarına benzer biçimde sıçrama çabaları, 'endüstri devrimi' adıyla yüceltilmiştir. Onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren kalkış için hız toplama süreci öylesine açıkça görülebilmektedir ki eski tarihçilerde Endüstri Devrimi'ni 1760'a kadar geri götürmek gibi bir eğilim gözlenmekteydi. Fakat özenli bir araştırma, pek çok uzmanı, belirleyici on yıl olarak 1760'ları değil, 1780'leri seçmek durumunda bırakmıştır; çünkü bilebildiğimiz kadarıyla, ilgili bütün istatistik kanıtlar, 'kalkış'a damgasını vuran ani, keskin, neredeyse dikine bir yükselişin ancak o tarihlerde ortaya çıktığını göstermekteydi. Deyim yerindeyse ekonomi, uçuşa geçmişti.

Bu sürece Endüstri Devrimi demek, hem mantıklıdır hem de –belki de kışkırtıcı kavramlardan duyulan çekingenlik nedeniyle olsa gerek–

muhafazakâr tarihçiler arasında bir ara böyle bir devrimin varlığını reddetmek ve onun yerine 'hızlanmış evrim' gibi yavan terimler koymak gibi bir modanın varlığına karşın, yerleşik geleneğe uygundur. Eğer 1780'lerde ya da o tarihlerde meydana gelen bu ani, niteliksel ve temel dönüşüm, bir devrim değil idiyse, bu durumda bu sözcüğün sağduyuda bir anlamı yok demektir. Endüstri Devrimi, aslında bir başlangıcı ve bir sonu olan bir olay değildi. Ne zaman tamamlandığını sormak saçmadır; çünkü onun özü, o tarihlerden sonra devrimci değişimin bir kural halini almasıydı. Hâlâ da sürmektedir; çok çok, bu ekonomik dönüşümlerin, genel konuşursak, varolan teknikler içersinde istediği her şeyi üretmeye yetenekli esastan endüstrileşmiş bir ekonomiyi, teknik dille 'olgun bir endüstri ekonomisi'ni yerleştirecek kadar ileri gidip gitmediklerini sorabiliriz. İngiltere'de, dolayısıyla da dünyada endüstrileşmenin bu başlangıç dönemi, muhtemelen, neredeyse tam tamına bu kitapta ele alınan dönemle çakışmaktadır; çünkü, eğer 'kalkış' 1780'lerde başlamışsa, 1840'larda İngiltere'de ağır endüstrinin kurulması ve demiryollarının yapımıyla bittiğini söylemekte de hiçbir sakınca yoktur. Fakat Devrimin kendisine, 'kalkış' dönemine, bu gibi konularda olabileceği kadar bir kesinlikle, 1780'den 1800'e kadarki yirmi yıl içersinde bir tarih vermek mümkündür; yani, biraz daha önce olmakla birlikte Fransız Devrimi'yle çağdaştır.

Nereden bakılırsa bakılsın, bu, en azından tarımın ve kentlerin icadından bu yana dünya tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaydı ve başını İngiltere çekmekteydi. Bunun bir raslantı olmadığı açıktır. Eğer onsekizinci yüzyılda Endüstri Devrimi için bir yarış yapılsaydı, bu yarışın tek bir yarışçısı olurdu. Portekiz'den Rusya'ya, hepsi de en azından günümüzün yöneticileri kadar 'ekonomik büyüme'yle yakından ilgilenen Avrupa'daki her aydınlanmış monarkın bakanları ve memurları, pek çok endüstriyel ve ticari ilerlemeyi desteklemişlerdir. Endüstriyel yapıları çok küçük olmakla ve İngiliz endüstrisinin dünya çapındaki devrimci etkisini gösterebilmek için fazla yerel kalmakla birlikte, bazı küçük devletler ve bölgeler, örneğin Saksonya ile Liège gibi yerler, gerçekten etkileyici biçimde endüstrileşmişlerdi. Fakat devrimden önce bile İngiltere'nin, toplam üretim ve ticaretiyle karşılaştırılabilir boyutlarda olsa bile, *kişi başına* üretim ve ticaret bakımından başlıca potansiyel rakibinin oldukça önünde bulunduğu açıkça görülmektedir.

İngiltere'nin ilerlemesi nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, bilimsel ve teknolojik olmadığı kesindir. Fransa, doğa bilimleri açısından hemen hemen kesin biçimde İngiltere'nin önündeydi; İngiltere'de reaksiyon bilimi kuşkuyla bakarken, Fransa'da Fransız Devrimi bilimi teşvik ettiğinden,

herhalükârda matematik ve fizikte Fransız Devrimi'nin çok keskin biçimde vurguladığı bir üstünlüktü bu. Hatta İngiltere toplum bilimleri bakımından da, iktisadî esas olarak Anglo-Sakson bir konu haline sokan –ve büyük ölçüde de öyle kalmasını sağlayan– o üstünlükten henüz çok uzaktı; fakat burada Endüstri Devrimi İngilizleri tartışmasız biçimde ilk sıraya yerleştirdi. 1780'lerin iktisatçıları, Adam Smith'i, ama aynı zamanda da –belki de daha çok yararlandıkları– Fransız fizyokratlarını ve milli gelir hesapçıları, Quesnay'i, Turgot'u, Dupont de Nemours'u ve belki de bir iki İtalyanı da okurlardı. Fransızlar, –İngiltere'de tasarlananlarından çok daha karmaşık bir yapıya sahip– Jacquard dokuma tezgâhı (1804) gibi daha özgün yenilikler ve daha iyi gemiler yapmışlardı. Almanlar, İngiltere'de benzeri bulunmayan Prusyalı *Bergakademie* gibi teknik eğitim kurumlarına sahipti ve Fransız Devrimi de benzersiz ve etkileyici bir kurum olan *Ecole Polytechnique*'i ortaya çıkarmıştı. Eksiklikleri ve kusurları, asık yüzlü köy okulları ve parlak, çalışkan, yükselmek isteyen, usçu (James Watt, Thomas Telford, Loudon McAdam, James Mill gibi) gençleri ülkenin güneyine gönderen Kalvinci İskoçya'nın sofu, çalkantılı, demokratik üniversiteleriyle bir ölçüde dengelense de, İngiliz eğitim sistemi tatsız bir şaka gibiydi. Anglikan eğitim sisteminden dışlanmış muhalif mezheplerin kurdukları Akademiler hariç, tıpkı miskin devlet ya da gramer okulları gibi, yegâne İngiliz üniversiteleri olan Oxford ile Cambridge'in de düşünsel bakımdan hiçbir değeri yoktu. Oğullarının eğitim görmesini isteyen aristokrat aileler bile özel öğretmenlerden ya da İskoç üniversitelerinden medet ummaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Quaker Lancashire'ın (ve onu izleyen Anglikan rakiplerinin) bir çeşit okuma yazma seferberliği başlatmasından önce, ilköğretim sistemi yoktu; geçerken belirtmeli ki, bu yüzden İngiliz eğitim sistemi mezhep çekişmelerinden hiçbir zaman başını alamamıştır. Toplumsal korkular yüzünden, yoksulların eğitim görmesi de desteklenmiyordu.

Şansa bakın ki, Endüstri Devrimi'ni yapmak için fazla bir düşünsel incelik gerekmiyordu.* Devrimin teknik yenilikleri (uçan mekik, iplik

* “Bir yandan İngilizlerin siyasal yaşamları için, bunu bilgiçlik taslayarak yapıyor olsalar da, eskikağ yazarlarının eserlerinden zengin bir hazine çıkardıklarını görmek memnuniyet vericidir; öyleki parlamentodaki hatipler, her fırsatta iyi amaçlarla onlardan alıntılar yapıyorlardı ve bu, meclislerinde taraftar bulan, etkisiz de kalmayan bir uygulamaydı. Öte taraftan üretim konusundaki eğilimlerinin baskın olduğu, o nedenle halkı bu uğraşları geliştiren bilimlerle ve sanatlarla tanıştırma ihtiyacının açık olduğu bir ülkede, bu gibi konuların çocukların ders kitaplarında yer almadıklarını görmek bizi hayrete düşürmektedir. Buna rağmen, mesleki bir formel eğitimden yoksun insanların bu kadar çok şeyi başarmış olmaları da aynı ölçüde şaşırtıcıdır.” W. Wachsmuth, *Europäische Sittengeschichte* 5, 2 (Leipzig, 1839), s. 736.

büküm aleti, masura makinesi) son derece gösterişsizdi ve kendi atölyelerinde deney yapan zeki zanaatkârların ya da doğramacıların, fabrika işçilerinin ve çilingirlerin faaliyet alanını hiçbir biçimde aşmıyordu. Hatta James Watt'ın buhar makinesi (1784) gibi Devrimin bilimsel bakımdan en karmaşık aygıtı bile, bu yüzyılda bilinmekte olan fizikten daha fazlasını gerektirmiyordu –buharlı makineler kuramı, ancak 1820'lerde Fransız Carnot tarafından *ex post fact* [iş olup bittikten sonra, geriye dönük olarak] geliştirilmişti– ve çoğunlukla madencilikte olmak üzere buharlı makinelerin kullanılmaya başlanması için bu kurama dayanılmıştı. Gerekli koşullar varolduğunda, Endüstri Devrimi'nin teknik yenilikleri de, (belki kimya endüstrisi dışında) kendi kendilerine ortaya çıktılar. Ancak bu, ilk endüstricilerin bilimle ve onun pratik yararlarını araştırmakla hiç ilgilenmedikleri anlamına gelmez.⁴

Ancak bu gerekli ve uygun koşullar [bir tek], bir kralın ilk kez halkı tarafından resmen yargılanması ve idam edilmesinin, özel kâr ile ekonomik gelişmenin devlet politikasının yüce amaçları olarak kabul görmesinin üzerinden yüzyıldan fazla bir zamanın geçtiği İngiltere'de gözle görülür şekilde vardı. İngiltere'nin tarım sorununun çözümüne getirdiği benzersiz devrimci çözüm çoktan uygulanmaya başlanmıştı. Topraksız ya da küçük toprak sahibi köylüyü çalıştıran kiracı çiftçiler tarafından ekilen topraklar, çoktan ticaret kafasına sahip görece az sayıda toprak lordunun elinde toplanmıştı. Eski kolektif köy ekonomisinden kalma pek çok iz de, Çitleme Yasası (1760–1830) ve özel anlaşmalarla temizlendi; fakat bir Fransız, Alman ya da Rus köylüsünden söz edebilmemiz anlamında bir 'İngiliz köylüsü'nden söz edebilmek artık çok zordur. Tarım, uzun süredir esas olarak pazar için yapılmaktaydı; imalat, uzun süre önce feodal özelliklerini yitirmiş olan kırsal alanın her yanına yayılmıştı. Tarım, endüstrileşme çağında üç temel işlevini yerine getirmeye çoktan hazırды: Hızla büyüyen tarım dışı nüfusu beslemek için üretimi ve üretkenliği arttırmak; kentlerin ve endüstrilerin durmadan artan potansiyel fazla emek ihtiyacını karşılamak; ve ekonominin daha modern sektörlerinde kullanılacak sermaye birikimi için bir aygıt sağlamak (Şu iki işlevinse İngiltere'de muhtemelen çok fazla bir önemi olmamıştı: Olağan şartlarda halkın büyük çoğunluğunun oluşturduğu tarımsal nüfus arasında yeterince büyük bir pazarın yaratılması ve sermaye ithalinin garanti altına alınmasına yardımcı olacak bir ihracat fazlasının sağlanması). Özellikle gemi taşımacılığı, liman tesisleri, kara ve su yollarının iyileştirilmesi konularında hatırı sayılır bir altyapı yatırımı yapılmıştı –ekonominin pürüzsüz biçimde ilerlemesi için bütün bir ekonomi için gerekli pahalı genel bir donanım sağlanmıştı. Siyasi

yaşam çoktandır kâra endekslenmişti. Elbette işadamlarının özel talepleri, öteki yerleşik çıkarların direnciyle karşılaşabiliyordu; ve göreğimiz gibi, 1795–1846 arasında tarımcılar, sanayicilerin ilerleyişini durdurmak için son engeli de dikeceklerdi. Ne var ki, bütün olarak bakıldığında, paranın sadece konuşmadığı, aynı zamanda yönettiği de kabul edilmişti. Toplumun yöneticileri arasında sayılmak için bütün sanayicilerin yapması gereken şey, yeterince para sahibi olmaktı.

İşadamların, daha fazla para kazanma sürecinde olduğuna kuşku yoktu; çünkü onsekizinci yüzyılın büyük bölümü, Avrupa'nın çoğu yerinde, rahat bir ekonomik genişleme ve refah demekti; Voltaire'in Dr Pangloss'unun mutlu iyimserliğinin arka planında bu vardı. Bu genişlemenin ölçülü bir enflasyonun da yardımıyla er ya da geç bir ülkeyi, endüstri öncesi ekonomiyi endüstri ekonomisinden ayıran eşikten atlatacağı rahatlıkla ileri sürülebilir. Fakat sorun bu kadar basit değildir. Onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde endüstriyel genişleme, derhal ya da öngörülebilir bir gelecekte endüstri *devrimine*, yani, artık mevcut talebe bağlı olmayıp kendi pazarını yarattığı için büyük miktarlarda ve giderek azalan maliyetlerle üretim yapacak makineleşmiş bir 'fabrika sistemi'nin yaratılmasına yol açmadı.* Örneğin İngiltere'de Midlands'de ve Yorkshire'da inşaat malzemelerini ya da evde kullanılan metal eşyaları—çivi, kap kakak, bıçak, makas gibi— üreten küçük ölçekli sayısız endüstri, bu dönemde büyük bir genişleme göstermiş olmakla birlikte, hiçbir zaman mevcut pazarın bir işlevi olmaktan kurtulamadı. 1850'de, 1750'dekinden çok daha fazla üretimde bulunmalarına karşın, özünde eski usullerle üretim yapıyorlardı. İhtiyaç duyulan şey, şu ya da bu tarz bir genişleme değil, Birmingham'dan çok bir Manchester ortaya çıkartacak tarzda özel bir genişleme biçimiydi.

Üstelik öncü endüstri devrimleri; ekonomik büyümenin, her biri çağın ilk buyruğuna göre (ucuza al pahalya sat) hareket eden sayısız özel girişimci ve yatırımcının birbirini kesen kararlarından kaynaklandığı özel bir tarihsel durumda ortaya çıktılar. En fazla kârın, bilinen (ve geçmişte en fazla kârı getirmiş olan) işlerden çok, endüstri devrimini örgütlemekten kazanılacağını nasıl fark edebilirlerdi? O zamanlar kimsenin bilmediği bir şeyi: Endüstri devriminin kendi pazarlarını yaratarak eş görülmelik bir hız kazanacağını nereden ve nasıl öğreneceklerdi? Tıpkı onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, bir endüstri toplumunun ana toplumsal temellerinin çoktan atıldığı ortadayken, iki şey gerekiyordu: Birincisi,

* Modern motor endüstrisi, bunun iyi bir örneğidir. 1890'lardaki motorlu taşıt talebi, modern boyutlarda bir endüstri yaratacak durumda değildi, ama ucuz araba üretme kapasitesi, motorlu taşıtlara modern ölçekte bir kitlesel talep yarattı.

makul ucuzlukta ve basit yeniliklerle üretimini hızla artırabilen imalatçıları ödüllendiren bir endüstri ve ikincisi, büyük oranda tek bir üretici ülkenin tekelinde bulunan bir *dünya* pazarı.*

Bu düşünceler, ele aldığımız dönemde belli açılardan bütün ülkeler için geçerlidir. Örneğin her ülkede endüstriyel büyümenin önderliğini tüketim malları –tek olmamakla birlikte esas olarak tekstil ürünleri⁶– imalatçıları yapmaktaydı, çünkü bu tür mallar için zaten kitlesel bir pazar mevcuttu ve işadamları onun genişlemesinin getireceği olanakları açıkça görebilmekteydiler. Ne var ki, bu düşünceler diğer bakımlardan sadece İngiltere için geçerliydi. Çünkü öncü sanayicilerin karşısında çözümü çok güç sorunlar vardı. Diğer ülkeler, ancak İngiltere endüstrileşmeye başladığında, öncü endüstri devriminin uyardığı hızlı ekonomik genişlemenin nimetlerinden yararlanabilirlerdi. Bunun yanında İngiltere'nin başarısı, onunla nelerin elde edilebileceğini göstermiş oldu: İngiliz tekniği taklit edilebilir, İngilizlerin becerisi ve sermayesi ithal edilebilirdi. Kendi buluşlarını gerçekleştiremeyen Sakson tekstil endüstrisi, zaman zaman İngiliz teknisyenlerinin gözetimi altında İngilizlerin buluşlarını taklit etti; Cockerills gibi kıta Avrupası'na ilgi duyan İngilizler, Belçika'ya ve Almanya'nın çeşitli bölgelerine yerleştiler. 1789 ile 1848 arasında Avrupa ve Amerika, İngiliz uzmanlar, buharlı makineler, pamuk makineleri ve yatırımlarla doldu taşı.

İngiltere'nin, bu tür avantajları yoktu. Ama öte yandan İngiltere, yeterince güçlü bir ekonomiye ve rakiplerinin pazarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahipti. Yüzyıllık İngiliz–Fransız düellosunun son ve belirleyici evresi olan 1793–1815 savaşları, belli ölçülerde ABD dışında, Avrupalı olmayan dünyadan [İngiltere'nin] bütün rakiplerin tasfiyesiyle sonuçlandı. Üstelik İngiltere, kapitalist koşullar altında endüstri devrimine öncülük etmeye hayranlık duyulacak kadar uygun bir endüstriye ve buna olanak veren bir ekonomik konjonktüre sahipti: Pamuk endüstrisi ve sömürgeci yayılma.

II

Diğer bütün pamuk endüstrileri gibi, İngiliz pamuk endüstrisi de başlangıçta, endüstrinin hammaddesini (daha doğrusu, ilk ürün, pamukla ketenin bir karışımı olan *fustian* [dimî]) olduğu için hammaddelerinden

* “Satın alma gücü, nüfus, kişi başına gelir, ulaşım maliyetleri ve ticaret üzerindeki sınırlamalar nedeniyle yavaş ilerlemekteydi. Fakat pazar genişliyordu ve hayati soru şuydu: Tüketim malları üreten bir üretici, pazanın, üretimini hızlı ve sürekli genişlemesine olanak verecek kadar büyük bir bölümünü ne zaman ele geçirecekti?”⁵

birini) sağlayan deniz aşırı ticaretin bir yan ürünü olarak gelişti. Avrupalı imalatçılar, Hint pamuklu mallarının ya da *calicoesun* [patiska] elindeki pazarı, onları taklit ederek ele geçirmeye çalıştılar. Başlarda, iyi ve özenli mallarla rekabet edecek ucuz ve adi taklitlerini üretmekle birlikte, çok başarılı olamadılar. Ancak, bereket versin, yünlü ticaretinin yerleşik ve güçlü çıkarları dönemsel olarak (Doğu Hint Şirketi'nin tamamen ticari çıkarlarla Hindistan'dan büyük miktarlarda ihraca çalıştığı) Hint patiskalarının ithalatının yasaklanmasını sağladı da yerli pamuk endüstrisinin bu patiskaların yerini tutabilecek mallar üretmesine olanak verdi. Yün, pamuk ve pamuk karışımı mallardan daha ucuz olan bu mallar, içerde mütevazı olmakla birlikte yararlı bir pazar yarattı. Fakat onların hızla genişlemesini sağlayan en büyük şans, denizaşırı ticarete yatıyordu.

Sömürge ticareti, pamuk endüstrisini yarattı ve besledi. Onsekizinci yüzyılda pamuk endüstrisi, Bristol, Glasgow ve özellikle köle ticaretinin de merkezi olan Liverpool gibi büyük sömürge limanlarının hinterlandında gelişti. Gayri insani olmakla birlikte hızla genişleyen köle ticareti, her adımda pamuk endüstrisini daha da uyardı. Gerçekten de bu kitapta ele alınan bütün dönem boyunca kölecilik ve pamuk el ele gitmiştir. Afrikalı köleler, kısmen de olsa Hindistan'ın pamuklu mallarıyla satın alındı; Hindistan'daki ve yöresindeki savaş ya da isyanlar bu malların arzını kesintiye uğrattığında da, ortaya çıkan boşluğu Lancashire doldurdu. Kölelerin götürüldüğü Antiller'deki plantasyonlar, İngiliz endüstrisine pamuk hammaddesi sağlıyor, buna karşılık çiftlik sahipleri de Manchester'ın damalı pamuklularını alıyorlardı. 'Kalkış'ın kısa bir süre öncesine kadar Lancashire pamuklu ihracatının ezici çoğunluğu, Afrika ve Amerikan pazarlarına gidiyordu.⁷ Lancashire, sonraları kölelere olan borcunu, bu ticareti koruyarak geri ödedi; çünkü 1790'lardan sonra Birleşik Devletler'in günündeki köle plantasyonları, ham pamuğun büyük kısmını sağladıkları Lancashire fabrikalarının doymak bilmez ve füze hızıyla yükselen talepleri yüzünden çalışmaya devam etmiş ve genişlemişti.

Dolayısıyla pamuk endüstrisi, bir planör gibi, arkasına bağlandığı sömürge ticaretinin çekmesiyle havalandı. Bu ticaret, yalnızca büyük olmakla kalmayıp, aynı zamanda hızlı ve her şeyden önce görülmemiş bir genişleme vaat eden; girişimciyi, bunu karşılayacak devrimci teknikler benimsemeye teşvik eden bir ticaretti. 1750–1769 arasında İngiliz pamuklu ihracatı, on kattan fazla arttı. Böyle bir durumda bu pazara damalı pamuklularıyla ilk giren birinin kazandığı ödül, astronomik boyutlardaydı ve teknolojik maceralara atılma riskine değerdi. Fakat denizaşırı pazar, özellikle de bu pazar içindeki yoksul ve geri 'az gelişmiş bölgeler', zaman içere-

sinde sadece çarpıcı bir biçimde genişlemekte kalmadılar, aynı zamanda sınırsız ve durmaksızın genişlediler. Kuşkusuz, tek başlarına düşünüldüklerinde bu pazarın her verili kısmı, endüstrinin ölçütlerine göre küçüktü ve farklı 'gelişmişlikteki ekonomiler'in rekabeti, bu pazarı her biri için daha da küçük hale getirmekteydi. Fakat, gördüğümüz gibi, bu gelişmiş ekonomilerin herhangi birinin yeterince uzun bir süre pazarın *hepsini* ya da yaklaşık olarak hepsini tekeline aldığı düşünülürse, bu durumda o ekonomi gerçekten sınırsız genişleme olanağına sahip olabilirdi. İngiliz pamuklu endüstrisinin, İngiliz devletinin saldırgan desteğini de arkasına alarak başardığı tam da buydu. Satış rakamları açısından Endüstri Devrimi, 1780'lerin ilk birkaç yılı dışında, ihracat pazarının iç pazar karşısındaki zaferi olarak tanımlanabilir: 1814'te İngiltere, içeride kullanılan her üç yarda pamuklu kumaşa karşılık dört yarda, 1850'deyse her sekiz yardaya karşılık onüç yarda pamuklu ihraç etti.⁸ Buna karşılık, genişlemekte olan bu ihracat pazarında, İngiliz mallarının yurtdışındaki ana çıkış noktaları olan yarı sömürge ve sömürge pazarları da bu işten zaferle çıkmışlardı. Avrupa pazarlarının, savaşlar ve ablukalar yüzünden büyük oranda kesintiye uğradığı Napoleon Savaşları sırasında bu oldukça doğaldı. Fakat savaşlardan sonra bile ağırlıklarını duyurmayı sürdürdüler. 1820'de, bir kez daha İngiliz mallarına serbest hale gelen Avrupa, 128 milyon yarda İngiliz pamuklusu aldı; ABD dışında kalan Amerika, Afrika ve Asya, 80 milyon yarda aldı; fakat 1840'ta, 'azgelişmiş' bölgeler 529 milyon yarda alırken, Avrupa 200 milyon yarda İngiliz pamuklusu satın aldı.

Çünkü İngiliz endüstrisi, bu bölgelerde savaşlar, başka halkların devrimleri ve kendi imparatorluk yönetimi sayesinde bir tekel oluşturmuştu. Bunlar arasında iki bölge özel bir ilgiyi hak etmektedir. Latin Amerika, Napoleon Savaşları sırasında neredeyse tamamen İngiliz ithal mallarına bağımlı hale geldi ve İspanya ile Portekiz'den koptuktan sonra (123-4. ve 260. sayfalara bakınız), İngiltere'nin potansiyel Avrupalı rakiplerinin siyasal müdahalelerinden kurtularak neredeyse tümüyle İngiltere'ye bağımlı oldu. Bu yoksullaştırılmış kıta, daha 1820'de Avrupa'nın dörtte biri; 1840'da yine Avrupa'nın neredeyse yarısı kadar İngiliz pamuklu giysisi satın almaktaydı. Gördüğümüz gibi, Doğu Hint Adaları, Doğu Hint Şirketi'nin teşvikleriyle pamuklu malların geleneksel ihracatçısı haline gelmişti. Fakat İngiltere'de yerleşik endüstrici çıkarlar hakim olduğundan, (Hindistan'ın çıkarlarını saymazsak) Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari çıkarları geride kalıyordu. Hindistan, sistemli olarak endüstrisizleştirilmiş ve buna karşılık Lancashire'in pamukluları için pazar haline getirilmişti: 1820'de bu alt kıta, sadece 11 milyon yarda pamuklu alırken, 1840'ta bu rakam

çoktan 145 milyon yardaya çıkmıştı. Bu, sadece Lancashire'in pazarlarının memnurluk verici boyutlarda genişlemesi anlamına gelmiyordu; dünya tarihinde de büyük bir dönüm noktasıydı. Çünkü Avrupa, tarihin başından beri her zaman Doğu'ya sattığından daha fazlasını Doğu'dan ithal etmişti; çünkü Doğu, Batı'ya sattığı baharat, ipek, patiska, mücevher vs. karşılığında Batı'nın hemen hiçbir şeyine ihtiyaç duymuyordu. İlk kez Endüstri Devrimi'nin pamuklu kumaşları, o zamana dek külçe altın ve gümüş ihracatıyla soygunculuk karışımı bir yöntemle dengede tutulmuş bu ilişkiyi tersine çevirdi. Sadece muhafazakâr ve kendilerine yeten Çinliler, hâlâ Batı'nın ya da batının denetimindeki ekonomilerin sunduklarını satın almayı reddediyorlardı, ta ki 1815–1842 arasında batılı savaş gemilerinin de yardımıyla batılı tüccarlar, Hindistan'dan Doğu'ya *en masse* ihraç edilebilir ideal bir meta buluncaya kadar: Afyon.

O nedenle pamuk, özel girişimcilere, endüstri devrimi macerasına kalkışmalarına yetecek kadar astronomik bir kazanç ve bunu sağlayacak kadar ani bir genişleme olanağı verdi. Bir talih eseri olarak, aynı zamanda onu mümkün kılacak başka koşullar da sağladı. Bu alanda devrim yaratan yeni buluşlar –uçan mekik, su dolabı, masura makinesi, daha sonra da motorlu dokuma tezgâhı– yeterince basit, ucuz şeylerdi ve hemen sağladıkları yüksek üretim sayesinde kendilerini amorti edebiliyorlardı. Borç aldıkları birkaç sterlinle işe başlayan küçük adamlar, gerekirse bunları parça parça kurabiliyorlardı; çünkü onsekizinci yüzyılın büyük birikimlerini kontrol eden kimseler, endüstriye büyük miktarlarda yatırımda bulunmaya çok hevesli görünmüyorlardı. Genişleyen endüstriyi, günlük kazançlarla finanse etmek kolaydı; zira ele geçirdiği geniş pazarlar ve değişmeyen bir fiyat enflasyonu, kâr oranlarını muazzam ölçülere vardıyordu. İleride bir İngiliz politikacı, doğru olarak şöyle diyecekti: “Lancashire'in zenginleri, yüzde beş, on değil, yüzde yüzler, binlerle kazandılar.” 1789'da Robert Owen gibi eski bir manifatura tezgâhtarı, Manchester'da borç aldığı 100 sterlinle işe başlayabilecekti; 1809'daysa New Lanark Fabrikalarını, ortaklarına *nakit* 84.000 sterlin vererek satın aldı. Üstelik Owen'inki görece mütevazı bir başarı öyküsüydü. Unutmamalı ki, 1800'lerde İngiliz ailelerinin yüzde 15'inden daha azının, yılda 50 sterlinden daha fazla bir geliri vardı ve yalnızca dörtte biri yılda 200 sterlinden fazla kazanıyordu.⁹

Pamuklu imalatının başka avantajları da vardı. Bütün hammaddeleri dışarıdan geliyordu; o yüzden, Avrupa tarımının yavaş giden işlemlerinden çok, sömürgeleri beyaz adama açan zora dayanan işlemlerle –kölelik ve yeni alanların ekime açılması– bu malların arzını genişletmek mümkündü; üstelik Avrupalı tarımcıların yerleşik çıkarları da önünde bir engel

yaratmıyordu.* 1790'lardan itibaren İngiliz pamuklusu hammadde kaynağını bulmuştu ve 1860'lara kadar zenginliği ve talihi ABD'nin [yerleşime] yeni açılan Güney Eyaletleri'ne bağlı kaldı. Yine, imalatın en yaşamsal noktalarında (özellikle iplik bükümünde) pamuk endüstrisi ucuz ve verimli emek arzında yetersizlikle karşılaştı, o yüzden makineleşmeye yöneldi. Başlangıçta pamuk karşısında daha fazla sömürgeyel yayılma şansına sahip olan *keten* gibi bir endüstri, ucuz, makineleşmemiş üretimin tutunduğu (esas olarak Orta Avrupa, ama aynı zamanda İrlanda gibi) yoksul köylük bölgelerde kolaylıkla yayılabilmiş olmasının uzun vadede acısını çekti. Çünkü onsekizinci yüzyılda, İngiltere'nin yanısıra Saksonya'da ve Normandiya'da endüstriyel genişlemenin bu *bilinen* yolu, fabrikaların kurulmasına yol açmayacak, tersine işçilerin –bazen eski bağımsız zanaatkârların, bazen ölü mevsimde boş zamanları olan eski köylülerin– işveren olma yolundaki tüccardan aldıkları hammaddeleri, sahip oldukları ya da kiraladıkları aletlerle evlerinde işledikleri ve işlenmiş ürünü tüccara geri verdikleri 'eve iş verme' ya da 'evde üretim' denen sistemi genişletecekti.** Gerçekten de, gerek İngiltere'de gerekse ekonomik bakımdan ileri dünyanın geri kalanında, endüstrileşmenin başlangıç dönemindeki genişleme büyük oranda bu tarz olmuştu. Hatta pamuk endüstrisinde, (ilkel el tezgâhı, çıkırıktan daha verimli olduğundan) dokumacılık gibi işlemler, makineleşmiş bükümhanelerin çekirdeğini oluşturmaya hizmet edecek biçimde, evlerdeki el tezgâhlarında çalışan bir dokumacılar ordusu yaratılarak genişletilmişti. Dokumacılık, her yerde iplik bükme işinden bir kuşak sonra makineleşmekteydi ve el tezgâhlarında çalışan dokumacılar, endüstrinin artık onlara ihtiyacı kalmadığında, bazen bu kötü kaderlerine isyan ederek tezgâhlarının başında öldüler.

III

İngiliz Endüstri Devrimi'nin tarihine esas olarak pamuk açısından bakan geleneksel görüş, demek ki doğrudur. Pamuk, devrimcileşmiş ilk endüstriydi ve başka bir endüstrinin, bir özel girişimciler ordusunu devrime sürükleyebileceğini düşünmek kolay değildir. 1830'lar kadar geç bir tarihte bile, pamuk, fabrikanın ya da *mill*'in (bu ad, ağır güç makineleri

* Örneğin denizaşırı yün arzı, ele aldığımız bütün dönem boyunca ihmal edilebilir bir önem taşıdı, ancak 1870'lerde büyük bir etken haline geldi.

** Ev ya da zanaat üretiminden modern endüstriye giden yolda imalatın evrensel bir evresini oluşturan 'evde üretim sistemi', bazıları fabrika sistemine oldukça yakın sayısız biçim alabilir. Onsekizinci yüzyıl yazarları 'manifaktürler'den söz ettiklerinde kastettikleri, neredeyse kaçınılmaz olarak ve bütün batı ülkelerinde budur.

kullanan endüstri öncesi en yaygın tesis olan değirmenlerden [mill] gelmektedir) egemen olduğu yegâne İngiliz endüstrisiydi; ilk başta (1780–1815) esas olarak iplik bükmede, yün ve pamuk taramada, birkaç yardımcı işlemde, 1815'ten sonra da giderek daha fazla dokumada. Yeni Fabrika Yasası'nın ele aldığı 'fabrikalar'dan, 1860'lara kadar sadece tekstil fabrikaları ve elbette pamuk fabrikaları [mill] anlaşıldı. Öteki tekstil kollarında fabrika üretimi, 1840'lardan önce yavaş bir gelişme seyri izliyordu; diğer manifaktürlerse, dikkate alınmayacak boyutlardaydı. 1815'te pek çok başka endüstriye uygulanmakla birlikte, buharlı makine bile, bu konuda öncü olan madencilik dışında fazla kullanılmamıştır. 1830'da modern anlamıyla 'endüstri' ve 'fabrika', hâlâ neredeyse sadece Birleşik Krallık'ın pamuk alanları anlamına gelmekteydi.

Bu, diğer tüketim mallarında, özellikle büyük ölçüde hızlı kentsel gelişmenin uyardığı diğer tekstil ürünlerinde*, gıdada, içkide, çömlekçilikte ve başka ev ürünlerinde endüstriyel yenilenmeyi gerçekleştiren güçleri azımsamak anlamına gelmez. Fakat öncelikle, bu işlerde çok az insan çalışmaktaydı: 1833'te pamuk işinde doğrudan ya da dolaylı olarak çalışan bir buçuk milyon insanın yanına bile yaklaşacak bir endüstri yoktu.¹¹ İkincisi, bu endüstrilerin dönüşüm gücü çok azdı: Pek çok bakımdan, teknik ve bilimsel olarak çok daha makineleşmiş ve ileri bir iş dalı olan, pamuktan önce devrim geçirmiş *içki üretimi* bile, Dublin'in tamamını, İrlanda ekonomisinin büyük bölümünü başlangıçtaki haline döndüren Dublin'deki büyük Guinness içki yapımevinin de kanıtlayacağı gibi, (yerel zevkler bir yana) çevresindeki ekonomiyi bu denli etkilemiş değildi.¹² Pamuğun—yeni endüstri alanlarındaki inşaat ve diğer bütün etkinlikler, makineler, kimyasal iyileştirmeler, endüstriyel aydınlanma, gemi taşımacılığı için—yarattığı talep, tek başına 1830'lara kadar İngiltere'nin ekonomik büyümesinin büyük bir bölümünden sorumluydu. Üçüncüsü; pamuk endüstrisinin genişlemesinin, ekonominin bütün hareketlerine yön verecek kadar İngiltere'nin dış ticaretinde büyük bir yeri ve ağırlığı olmuştur. İngiltere'ye giren ham pamuk miktarı 1785'te 11 milyon libreden 1850'de 588 milyon libreye çıktı; pamuklu giysi üretimi, 40 milyon yardadan 2.025 milyon yarıya yükseldi.¹³ Pamuk imalatçıları, 1816–48 arasında her yıl ilan edilen İngiltere'nin *bütün* ihracatının toplam değerinin yüzde 40 ile 50'sini yaratmışlardı. Eğer pamuk gelişirse, ekonomi de gelişiyor; gerilirse, ekonomi de geriliyordu. Pamuktaki fiyat hareketleri, ülkenin ticaret dengesini belirliyordu. Bir tek tarımda böyle bir güç vardı; ancak o da gözle görülür biçimde gerilemekteydi.

* Pazar için üretim yapan manifaktürlere sahip bütün ülkelerde tekstil egemen eğilim oldu: Silezya'da (1800) bütün imalatın toplam değerinin yüzde 74'ünü tekstil ürünleri oluşturmaktaydı.¹⁰

Buna karşın pamuk endüstrisinin ve pamuğun yön verdiği endüstri ekonomisinin genişlemesi, “en romantik hayal gücünün, o zamana dek mümkün olduğunu düşünebileceği her şeyle adeta alay eden”¹⁴ boyutlara varsa da, bu ilerleyiş pürüzsüz olmaktan uzaktı ve yakın dönem İngiliz tarihinin başka herhangi bir döneminde benzeri olmayan devrimci kargaşayı anmasak bile, 1830’larla 1840’ların başlarında çok ciddi ekonomik sorunlar ortaya çıkardı. Kapitalist endüstri ekonomisinin bu ilk genel tökezlemesi, yansısını büyümede belirgin bir yavaşlamada, hatta belki de bu dönemde İngiltere’nin milli gelirinde bir düşüşte bulmaktadır.¹⁵ Ayrıca bu ilk genel kapitalist bunalım, tamamen İngiltere’ye özgü bir görüngü de değildi.

Bu bunalımın en ciddi sonuçları, toplumsal nitelikteydi: Yeni ekonomiye geçiş, toplumsal devrimin maddi koşullarını oluşturan sefaleti ve hoşnutsuzluğu yarattı. Gerçekten de, kentteki ve endüstrideki yoksulların kendiliğinden ayaklanması biçimini alan toplumsal devrim, kıta Avrupası’nda 1848 devrimlerine yol açtı ve İngiltere’de büyük Chartist hareketi ortaya çıkardı. Hoşnutsuzluk, çalışan yoksullarla da sınırlı değildi. Küçük ve uyum sağlayamamış işadamları, küçük burjuvazi, ekonominin belli kesimleri de Endüstri Devrimi’nin ve onun yayılmasının kurbanı oldular. Kafaları basit ve düz işleyen işçiler, yeni sisteme tepkilerini, sıkıntılarının sorumlusu olarak gördükleri makineleri parçalayarak ortaya koydular; fakat, şaşılacak miktarda bir yerel işadamı ve çiftçi kitlesi de kendilerini bencil yenilikçilerden oluşma şeytani azınlığın kurbanı olarak gördüklerinden, kendi çalışanlarının bu Luddite (makine kırma) eylemine yakınlık duydu. İşçinin ücretini geçimlik düzeyde tutan ve böylelikle zengine endüstrileşmeyi (ve kendi rahatlarını) finanse etme olanağı veren emek sömürüsü, proletaryayı kendilerine düşman etmişti. Milli geliri yoksuldan zengine, tüketimden yatırıma aktarmanın bir başka yanı daha vardı ki, o da küçük girişimcinin düşmanlığını çekmekteydi. Büyük bankacılar, yani herkesin ödediği vergileri alan –bütün milli gelirin yaklaşık yüzde 8’ini tutmaktaydı¹⁶– kenetlenmiş bir zümre oluşturan ülke içindeki ve dışındaki ‘fon sahipleri’ (Savaş ile ilgili bölüme bakın), küçük işadamları arasında, belki de emekçiler arasında olduğundan daha az sevilmekteydiler; çünkü kendi aleyhlerine olan para ve kredi işlerinden, kişisel bir nefret duyacak kadar anlıyorlardı. Napoleon Savaşları’ndan sonra ekonominin üzerindeki deflasyonun ve parasal ortodoksinin daha da sertleşmesi, ihtiyaç duydukları her krediyi alabilen zenginler için hiç sorun değildi: Bunun acısını çeken ve ondokuzuncu yüzyılda her zaman ve her ülkede kolay kredi sağlanmasını ve mali ortodoksinin kaldırılmasını isteyenler küçük insanlar

olmuş tur. * Mülksüzler uçurumuna yuvarlanmanın eşiğine gelmiş küçük burjuvaziyle emekçiler, o yüzden ortak bir hoşnutsuzluğu paylaşmaktaydılar. Bu ortak hoşnutsuzluk onları, 'radikalizm'in kitle hareketlerinde, 'demokrasi'de ya da 'cumhuriyetçilik'te birleştirdi; aralarında en korkutucu olanları, 1815–1848 arasında İngiliz Radikalleri, Fransız Cumhuriyetçileri ve Amerika'daki Jacksoncı Demokratlardı.

Ne var ki, kapitalistlerin bakış açısından bu toplumsal sorunlar, Tanrı göstermesin toplumsal düzeni yıkacak olsa bile, ekonominin ilerlemesiyle ilgili sorunlardı. Öte yandan, onun temel harekete geçirici gücünü (kâr) tehdit eden, ekonomik sürecin kendi içinde belli bir takım eksiklikler bulunduğu görülmektedir. Çünkü sermayenin geri dönüş oranı sifıra inerse, insanların yalnızca kâr için üretim yaptığı bir ekonomi, iktisatçıların düşünmekten bile korktukları 'durgunluk durumu'na yuvarlanılabildi.¹⁷

Bu eksikliklerin en belirgin üçü şunlardı: Ticaretteki yükselme ve düşüş döngüsü, kâr oranlarının düşme eğilimi ve (aynı kapıya çıkan) kârlı yatırım olanaklarının azalması. Bunlardan ilkinin, onu ilk olarak düşünmüş ve kapitalist ekonomik sürecin bütünleyici bir parçası ve onda içkin olarak varolan çelişkilerin bir göstergesi olarak değerlendirmiş kapitalizmin eleştirilenleri dışında ciddiye alan olmadı. ** Ekonominin işsizliğe yol açan dönemsel bunalımlarının, üretimi azalttığı, iflaslara yol açtığı iyi bilinmekteydi. Bu bunalımlar yansılarını, onsekizinci yüzyılda (kötü hasat vs. gibi) bazı tarımsal felaketlerde bulmuştu ve Avrupa kıtasında tarımsal huzursuzlukların, ele aldığımız dönemin sonuna kadar en yaygın çöküntülerin başlıca nedeni olarak kaldığı ileri sürülmüştür. Ekonominin küçük imalat ve mali sektörlerindeki dönemsel bunalımlar da, en azından İngiltere'de 1793'ten itibaren yakından bilinmekteydi. Napoleon Savaşları'ndan sonra (1825–6'da, 1836–7'de, 1839–42'de, 1846–8'de) dönemsel yükseliş ve çöküş draması, barış döneminde bir ulusun ekonomik yaşamına egemendi. 1830'larda, yani tarihin bizim ele aldığımız döneminin bu en yaşamsal on yılında, bunların, en azından ticaretle ve bankacılıkla düzenli dönemsel görüngüler oldukları bulanık da olsa kabul edilmekteydi.¹⁸ Ne var ki, işadamları tarafından hâlâ ya özel hatalardan –örneğin Amerikan hisseleri üzerinde yapılan aşırı spekülasyondan– ya da kapitalist

* İngiltere'deki Napoleon sonrası Radikallerden ABD'deki popülistlere kadar, çiftçiler ve küçük girişimciler dahil bütün protesto hareketleri, mali gayri ortodoksi yönündeki talepleriyle tanınabilirler; hepsi de 'para delisi'dirler.

** İsviçreli Simon de Sismondi ile muhafazakâr ve köylü kafalı Malthus, daha 1825'ten önce bu yönde savlar geliştiren ilk kişilerdi. Yeni sosyalistler, onların bunalun kuramını, kendi kapitalizm eleştirilerinin köşe taşı haline getirdiler.

ekonominin pürüzsüz işleyişine dışardan müdahalede bulunulmasından kaynaklandığı düşünülüyordu. Bunların, sistemin temelindeki zorlukları yansıttığına inanılmıyordu.

Pamuk endüstrisinin çok açık bir şekilde gösterdiği gibi, kâr marjında ortaya çıkan düşme ise böyle değildi. Başlangıçta bu endüstri muazzam avantajlardan yararlandı. Makineleşme, büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluştuğu için son derece az ücret ödenen emeğin üretkenliğini büyük oranda artırdı (yani üretilen birim başına maliyeti azalttı).¹⁹ 1833'te Glasgow'un pamuk fabrikalarında çalışan 12.000 işçiden sadece ikibini, haftada ortalama 11 şilinin üzerinde kazanıyordu. Manchester'daki 131 fabrikada ortalama ücretler, 12 şilinden daha azdı ve sadece yirmibirinde 12 şilinden fazlaydı.¹⁹ Bunun yanında fabrika kurmak görece ucuz bir işti: 1846'da arsa maliyeti ve inşaat malzemeleri dahil 410 makinelik tam bir dokuma fabrikası, 11.000 sterline kurulabiliyordu.²⁰ Fakat her şeyden önce, 1793'te Eli Whitney'in çırçır makinesini bulmasından sonra Güney ABD'de pamuk ekiminin hızla genişlemesiyle en büyük maliyet unsurunda, yani hammaddede ciddi bir azalma yaşandı. Buna, girişimcilerin kâr enflasyonundan da (yani, ürünleri yapıldıklarındaki fiyattan daha yüksek fiyata satma eğilimi) yararlandıklarını eklersek, imalatçı sınıfların neden keyifli olduklarını anlayabiliriz.

1815'ten sonra, bu avantajların giderek kâr payının daralmasıyla dengelendiği görülmeye başlandı. Öncelikle endüstri devrimi ve rekabet, üretim maliyetlerinde olmasa da bitmiş ürünün fiyatında sürekli ve çarpıcı bir düşüş yarattı.²¹ İkincisi, 1815'ten sonra genel fiyat iklimi, enflasyon değil, deflasyon iklimiydi; yani kârlar, fazladan bir artış göstermek bir yana, bir parça geriledi. Örneğin, 1784'te bir libre bükülmüş ipliğin satış fiyatı 10 şilin 11 peni iken, hammaddesinin maliyeti 2 şilindi (kâr payı 8 şilin 11 peni); 1812'de aynı ürünün fiyatı 2 şilin 6 peni, hammaddesinin maliyeti ise 1 şilin 6 peni (kâr payı 1 şilin) ve 1832'de fiyatı 11.25 peni, hammaddesinin maliyeti 7.50 peni olmuştu ve bu nedenle diğer maliyetlerle kârlar arasında, sadece 4 penilik bir pay kalmıştı.²² Elbette İngiliz endüstrisinin –aslında bütün ileri endüstrilerin– her alanında söz konusu olan bu genel durum çok da trajik değildi. 1835'te “Kârlar, imalatta büyük bir sermaye birikimi sağlamaya hâlâ yeterlidir” diye yazıyordu, hafifseyen bir edayla pamuk endüstrisinin bir büyük savunucusu ve tarihçisi.²³ Toplam satışlar yukarı doğru yükselirken, (kâr oranları azalırken bile) toplam

¹⁹ 1835'te E. Baines, bütün iplik bükümcülerinin ve dokumacıların haftada ortalama ücretlerinin –bir yıl içerisinde iki haftalık ücretsiz izin de dahil– 10 şilin, el tezgâhlarında çalışan dokumacılarınsa 7 şilin olduğunu tahmin etmiştir.

kârlar da yükseliyordu. Bütün gereken, astronomik genişlemeyi sürdürmektir. Buna karşın kâr paylarındaki daralmanın durdurulmasının, en azından yavaşlatılmasının gerektiği görülüyordu. Bu da ancak maliyetleri azaltarak yapılabilirdi. Elbette bütün maliyetler arasında en fazla kısılacak olanı –McCulloch’un bir yılda hammaddelerin üç katına vardığını hesapladığı– ücretlerdi.

Ücretler, ya doğrudan yapılan kesintilerle ya pahalı vasıflı işçilerin yerine ucuz makine bakıcılarının konmasıyla ya da makinenin yarattığı rekabetle kısılabilirdi. Bu sonuncusu, Bolton’da el tezgâhında çalışan bir dokumacının haftada aldığı ortalama ücretin, 1795’te 33 şilinden ve 1815’te 14 şilinden, 1829–34’te 5 şilin 6 peniye (ya da daha kesin bir ifadeyle, net geliri 4 şilin 1.5 peniye) inmesine neden oldu.²⁴ Aslında parasal ücretler, Napoleon sonrası dönemde şaşmaz biçimde azalmaktaydı. Fakat bunun fizyolojik bir sınırı vardı; emekçiler fiilen aç kalmamalıydılar (ama, tabii 500.000 el dokumacısının başına gelen buydu). Ancak yaşamın maliyeti düşmüşse, bu durumda ücretler de bu noktanın altına düşürülebilirdi. Pamuklu imalatçıları, yaşam standardının, toprak sahiplerinin tekeli yüzünden yapay olarak yüksek tutulduğu, hatta savaştan sonra toprak sahipleriyle dolu bir Parlamento’nun –*Tahıl Yasaları* ile– İngiliz tarımının etrafına ördüğü ağır korumacı tarifelerin durumu daha da kötüleştirdiği görüşünü paylaşmaktaydılar. Üstelik bunlar, İngiliz ihraç mallarının büyümesini tehdit etmek gibi ek bir olumsuzluk da getiriyorlardı. Çünkü henüz endüstrileşmemiş dünyanın geri kalanının tarım ürünlerini satması önlenirse, bu ülkeler yalnızca İngiltere’nin sunabileceği –hatta sunması gereken– mamul malları satın almak için gereken parayı nereden bulacaklardı? O nedenle Manchester işadamları çevresi, genelde toprak lordculuğuna özel olarak da Tahıl Yasası’na karşı militan ve giderek sertleşen bir muhalefetin merkezi ve 1838–46 tarihli Tahıl Yasası Karşıtları Birliği’nin bel kemiği haline geldi. Fakat Tahıl Yasası, 1846’ya kadar kaldırılmadı; kaldırılması da hemen yaşam maliyetinde bir düşmeye yol açmadı. Demiryolu ve buharlı çağından önce gıda mallarının serbestçe ithalinin büyük bir düşüş yaratıp yaratmadığı da tartışmalıdır.

Demek ki endüstri muazzam bir makineleşmenin (yani emekten tasarruf ederek maliyetleri azaltmanın), ussallaşmanın, üretimi ve satışları artırmanın, dolayısıyla kâr paylarındaki düşüşü, küçük küçük kârların bir araya gelmesiyle telâfi etmenin baskısı altındaydı. Başarısı, değişkenlik gösteriyordu. Gördüğümüz gibi, üretimde ve ihracatta fiili artış devasa boyutlardaydı; aynı şey, 1815’ten sonra, o zamana dek elle yapılan ya da kısmen makineleşmiş işlerin, özellikle dokumanın makineleşmesi için

de geçerliydi. Bu büyüme, ayrıca bir teknolojik devrim yapmak yerine, esas olarak varolan ya da bir parça iyileştirilmiş makinelerin genel uyarlaması biçimini aldı. Teknolojik yenilenme yönündeki baskılarda önemli oranlarda bir yükselme gözlenmekle birlikte (1800–20 arasında pamuk eğirme vs. alanında otuz dokuz, 1820'lerde elli bir, 1830'larda seksen altı ve 1840'larda yüz elli altı yeni patent alınmıştı²⁵), İngiliz pamuklu endüstrisi 1830'larda teknolojik bakımdan bir istikrara kavuştu. Öte yandan, işçi başına üretim, Napoleon sonrası dönemde artarken, bu da devrim yaratacak bir ölçüye varmadı. Üretim işlemlerinde gerçek bir hızlanma, yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkacaktı.

Çağdaş iktisat kuramının kâra dahil etmeye çalıştığı sermayeden sağlanan faiz oranı üzerinde de buna benzer bir baskı vardı. Fakat bu konu bizi endüstriyel gelişmenin bir sonraki evresine, temel sermaye malları endüstrisinin kurulmasına götürmektedir.

IV

Sermaye malı kapasitesi yeterli olmayan bir endüstriyel ekonominin, belli bir noktanın ötesine geçemeyeceği açıktır. Bunun içindir ki, bugün bile bir ülkenin endüstriyel potansiyelinin tek başına en güvenilir göstergesi, demir ve çelik üretiminin miktarıdır. Fakat, bu gelişmenin büyük bölümü için gereken maliyeti son derece yüksek sermaye yatırımının, özel girişim koşulları altında üstlenilmesi, pamuğun veya diğer tüketim mallarının endüstrileşmesindeki aynı nedenlerle olası değildir. Bunlar için, en azından potansiyel bir pazar zaten mevcuttur: Ne kadar ilkel de olsa bir insan gömlek giyecek ya da evinde araç gereç kullanacak, beslenecektir. Sorun, yalnızca yeterince geniş bir pazarın yeterince hızlı bir biçimde işadamlarının görüş alanına nasıl gireceği sorunudur. Ama, örneğin kırıgı gibi ağır demir aletler için böyle pazarlar mevcut değildir. Bu, ancak bir endüstri devrimi sırasında ortaya çıkar (hatta her zaman da değil) ve hatta (son derece büyük pamuk işleme fabrikalarıyla karşılaştırıldığında) oldukça mütevazı boyutları olan demir atölyelerinin dahi, daha göz önünde bir şey yokken gerektirdiği son derece ağır yatırımlara para bağlayanların sağlam işadamlarından çok spekülâtorler, maceracılar ve hayalciler olması çok daha beklenir bir şeydir. Gerçekten de, Fransa'da bu türden bir spekülâtif teknolojik maceracılar hizbi oluşturan Saint Simoncular (194. ve 262. sayfalarla karşılaştırın), ağır ve uzun erimli yatırımlara gereksinim duyan endüstrileşme türünün önde gelen propagandacıları olarak hareket etmişlerdir.

Bu olumsuzluklar, özellikle metalürjide, daha özeldede demir metalürjisinde geçerliydi. 1780'lerdeki ham demiri ocakta döverek tavlama ve haddeden çekmek gibi birkaç basit yenilik sayesinde demir metalürjisinin kapasitesi artmış olmakla birlikte, bu alana yönelik askeri olmayan talepler oldukça mütevazı boyutlarda kalmıştı ve 1756–1815 arasında art arda gelen savaşlar, sektör açısından son derece doyurucu gelişmeler olmakla birlikte, Waterloo'dan sonra ordunun talebinde de keskin bir azalma gözlenmiştir. Bu talep, İngiltere'yi önde gelen bir demir üreticisi haline getirmeye yetecek kadar büyük değildi. 1790'da İngiltere, demir üretiminde Fransa'yı ancak yüzde kırk kadar geçiyordu; hatta 1800'de İngiltere'nin demir üretimi, kıtadaki toplam üretimin yarısından çok daha azdı ve sonraki ölçütlere göre, çeyrek milyon ton gibi çok küçük bir rakama düştü. İngiltere'nin dünya demir üretimindeki payı, sonraki on yıllarda da azalma eğilimi gösterdi.

Bereket versin, bu olumsuzluklar madencilik alanında, esasen kömür madenciliğinde bu ölçüde geçerli değildi. Çünkü kömürün, ondokuzuncu yüzyılda sadece başlıca güç kaynağı olmak değil, aynı zamanda büyük ölçüde İngiltere'deki ormanların görece yetersiz olması yüzünden meskenlerde başlıca yakıt olarak kullanılmak gibi de bir üstünlüğü vardı. Kentlerin, özellikle de Londra'nın büyümesi, onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren kömür madenciliğinin hızla genişlemesine neden olmuştu. Onsekizinci yüzyıl başlarına gelindiğinde, hatta galerilerdeki suyu tulumla çekmek için (esas olarak Cornwall'da, demir dışındaki madenlerin çıkartılması gibi benzer amaçlarla tasarlanmış) ilk buharlı makineleri kullanan, ilkel bir modern endüstri haline gelmişti. Bu anlamda kömür madenciliği, ele aldığımız dönemde büyük bir teknolojik devrime pek gereksinim duymadığı gibi, böyle bir devrim de geçirmemişti. Bu alandaki yenilikler, üretimi dönüştürücü nitelikte olmaktan çok, üretimi iyileştirici özellikler taşımaktaydı. Fakat üretim kapasitesi çoktan muazzam boyutlara varmıştı ve dünya standartlarına göre astronomik ölçülerdeydi. İngiltere, 1800'de, on milyon ton kömür, ya da dünya kömür üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını üretebilmekteydi. En yakın rakibi Fransa'nın üretimiye bir milyon tondan daha azdı.

Modern ölçülere göre, gerçek anlamda kitlesel bir endüstrileşme için yeterince hızlı genişlememekle birlikte, bu muazzam endüstri, sermaye malları endüstrilerini dönüştürecek temel bir yeniliği (demiryolunu) üyacak kadar büyüktü. Çünkü bu maden, yalnızca büyük miktarda ve büyük güce sahip buharlı makineler istemekle kalmıyor, aynı zamanda büyük miktarlarda kömürün damardan kuyunun ağzına, özellikle de

gemilere yükleme noktasına götürülmesi için yeterli ulaşım araçlarına ihtiyaç duyuyordu. Yük vagonlarını taşıyan 'tramvay' ya da 'demiryolu', bu ihtiyaca kesin bir yanıt oldu. Yük vagonlarının hareketli makinelerle çekilmesi pratik görünmediğinden, önce bu vagonların sabit makinelerle çekilmesi düşünüldü. Fakat büyük miktarda yükün karayolundan taşınma maliyeti öylesine yüksekti ki, sonunda iç bölgelerdeki kömür madeni sahiplerinin, bu kısa mesafeli ulaşım araçlarını uzun mesafeli taşıma için kullanılmasının kârlı olabileceğini düşünmeye başlamaları doğaldı. Denizden içeride, Durham'daki kömür havzasından sahile uzanan hat (1825'te yapılan Stockton-Darlington hattı), modern demiryollarının ilkiydi. Teknolojik bakımdan demiryolu, madencilik, özellikle İngiltere'nin kuzeyindeki kömür madenlerinin çocuğuydu. George Stephenson, yaşamına Tynesideli bir 'mühendis' olarak başladı ve yıllar boyu neredeyse bütün lokomotif sürücüleri, onun kömür madenlerinde yetiştirdi.

Ondokuzuncu yüzyıl endüstrileşmesinin, halkın hayal gücüne ve aydınların şiirlerine girmiş tek ürünü olmasından da anlaşılacağı gibi, Endüstri Devrimi'nin başka hiçbir yeniliği, hayal dünyasını demiryolu kadar ateşlememiştir. Batı dünyasının büyük bölümünde demiryolu yapımıyla ilgili planların hazırlanmasından önce, (yaşama geçirilmeleri genelde gecikmiş olmakla birlikte) İngiltere'de (1825-30 dolaylarında) demiryollarının teknik açıdan uygulanabilir ve kârlı olduğu açıkça görülmüştü. İlk kısa mesafe hatları, 1827'de ABD'de, 1828 ve 1835'te Fransa'da, 1835'te Almanya ve Belçika'da, hatta 1837'de Rusya'da açıldı. Bu furyanın nedeni kuşkusuz, başka hiçbir buluşun yeni çağın gücünü ve hızını bu denli çarpıcı bir biçimde endüstriyle ilgisiz insanların gözleri önüne seremeyecek olmasından kaynaklanıyordu. Hatta ilk demiryollarının sahip olduğu dikkat çekici teknik olgunluk da, bu izlenimi çok daha çarpıcı kılmaktadır (Örneğin 1830'larda saatte altmış mile ulaşabiliyordu ve daha sonra yapılan buharlı trenler bile bu hızı fazla geliştiremediler). Piramitleri, Roma'nın su kemerlerini, hatta Çin Seddi'ni birer taşracılık örneği olarak yanında sönük bırakan, toprak setleri ve olukları, köprüleri ve istasyonlarıyla bir kamu yapıları külliyesi oluşturan, rüzgâr hızıyla ülkeleri ve kıtaları aşan duman soluyan dev yılanları iten bu demir yol, tam da insanın teknoloji yoluyla elde ettiği zaferin bir simgesiydi.

Aslında, ekonomik açıdan bakıldığında, demiryolunun pahalı bir iş olması, onun en önemli avantajıydı. O zamana dek yüksek ulaşım ve taşıma maliyetlerinden ötürü dünya pazarından uzak kalmış ülkeleri dışarı açma yeteneğinin, karayolu ulaşımında gerek insan gerekse mal olarak yarattığı muazzam artışın kuşkusuz uzun vadede büyük önemi olacaktı.

Ancak 1848'den önce bunlar ekonomik bakımdan bu denli önemli değildi. Çünkü İngiltere dışında demiryolları çok azdı; İngiltere'deyse coğrafi nedenlerden kaynaklanan ulaşım sorunları, o zamanlar büyük karasal ülkelerdekilerden daha kolay halledilebilir düzeydeydi.* Fakat ekonominin gelişmesiyle ilgilenen bir araştırmacının bakış açısıyla, demiryollarının, demir, çelik, kömür, ağır makineler, emek, sermaye yatırımı konusundaki muazzam iştahı, bu evrede çok daha büyük önem taşımaktaydı. Çünkü sermaye malları endüstrileri, pamuk endüstrisi kadar yoğun bir dönüşüm geçirecekse, gerekli olan kitlesel talebi ancak böyle bir şey sağlayabilirdi. Demiryollarının ilk yirmi yılında (1830-50), İngiltere'deki demir üretimi 680.000 tondan 2.250.000 tona çıktı, başka bir deyişle üç kat arttı. 1830 ile 1850 arasındaki kömür üretimi de üç kat artarak 15 milyon tondan 49 milyon tona çıktı. Bu büyük artış, esas olarak demiryollarından ileri geliyordu; çünkü ortalama her mil hat, salt ray için 300 ton demir gerektiriyordu,²⁶ İlk kez kitlesel çelik üretimini mümkün kılan endüstriyel ilerlemeler, doğal olarak sonraki on yıllarda ortaya çıktı.

Bu ani, muazzam ve son derece köklü genişlemenin nedeni, işadamlarını ve yatırımcıları demiryolu yapım işine iten usdışı gibi görünen tutkuda yatmaktadır. 1830'da bütün dünyada sadece otuz, kırk mil demiryolu hattı bulunmaktaydı ve bu hattın en uzununu Liverpool ile Manchester arasındaydı. 1840'a gelindiğinde, bu mesafe 4500 milin, 1850'deyse 23.500 milin üzerine çıktı. Bu hatların çoğu, 1835-7'de, özellikle de 1844-7'de 'demiryolu manyaklığı' olarak bilinen spekülasyon patlaması sırasında ve yine çoğu İngiliz sermayesi, İngiliz demiri, makinesi ve know-how'u ile yapıldı.** Gerçekten de demiryollarının pek azı diğer girişim biçimlerine göre yatırımcı için daha kârlı olduğundan (çoğu, son derece mütevazı kârlar getirirken, bir bölümü de hiç kâr getirmemişti), bu yatırım patlamaları usdışı gibi görünüyordu: 1855'te İngiliz demiryollarına bağlanan sermayenin ortalama getireceği faiz, yalnızca yüzde 3.7 idi. Kuşkusuz hisse sahipleri, spekülasyoncular ve diğerleri, demiryollarından aşırı ölçüde yararlandılar; ama sıradan yatırımcının durumunun böyle olmadığı açıktı. Yine de demiryollarına büyük ümitlerle 1840'ta 28 milyon sterlin, 1850'deyse 240 milyon sterlin yatırıldı.²⁸

Niçin? İngiltere söz konusu olduğunda, Endüstri Devrimi'nin ilk iki kuşağının temel gerçeği şuydu: Rahatı yerinde ve zengin sınıfların elinde,

* İngiltere'de denizden yetmiş mil yüksekte hiçbir yer yoktur ve bir istisna dışında ondokuzuncu yüzyılın bütün belli başlı endüstri bölgeleri, ya denizin yakınında ya da ona kolaylıkla ulaşabilecek uzaklıktaydılar.

** 1848'de Fransız demiryollarında kullanılan sermayenin üçte biri, İngilizlere aitti.²⁷

mevcut bütün para harcama ve yatırımda bulunma olanaklarını aşan bir hızla ve ölçüde gelir birikmişti (1840'larda yıllık yatırıma ayrılan sermaye, yaklaşık 60 milyon sterlin olarak hesaplanmıştı²⁹). Kuşkusuz feodal ve aristokratik toplumlar bunun büyük bir kısmını debdebeli yaşam, lüks yapı ve diğer ekonomik olmayan işlere harcarlardı.* İngiltere'de bile, Devonshire'ın altıncı Dükünün, ondokuzuncu yüzyılın ortasında varisine 1.000.000 sterlin borç bırakmayı başaracak kadar krallara layık bir geliri vardı; varisi de bu borcu 1.500.000 sterlin borç alarak kapamış ve gayri menkullerin değerlerini yükseltme işine girmişti.³⁰ Fakat, ana yatırımcılar olan orta sınıfın büyük bölümü (gerçi 1840'ta artık yatırım *da* yapacak kadar zengin olduklarını düşündüklerine ilişkin belirtiler varsa da), henüz harcamacı olmaktan çok tasarrufluymuştu. Hanımları, bu dönemde sayıları artan görgü kuralları kitapları okuyarak birer 'hanımefendi' olmaya, kiliseleri geniş ve pahalı üsluplarla yeniden yapılmaya başlamış, hatta kendi kent tarihçilerinin kaç Napoleon altınına çıktıklarını ve ayrıntılarıyla bütün özelliklerini gururla anlattıkları Gotik ve Rönesans taklidi iğrenç belediye binaları ve başka ucube kamu binaları yaparak kolektif ihtiyaçlarını kutlamaya başlamışlardı.**

Yine, modern bir refah toplumu ya da sosyalist bir toplum, kuşku yok ki bu büyük birikimi toplumsal amaçlarla dağıtırdı. Bizim dönemimizdeyse hiçbir şey bundan daha az mümkün değildir. Neredeyse hiç vergi ödemeyen orta sınıflar, tam da bu nedenle, açıklıkları kendi birikimlerinin tamamlayıcısı olan perişan durumdaki halkın ortasında para biriktirmeye devam ettiler. Bunun yanında, tasarruflarını yün çorapların içine istiflemekten ya da altın bilezik almaktan mutlu köylülerden olmadıklarından, kârlı yatırım alanları bulmaları gerekti. Fakat nerede? Örneğin mevcut endüstriler öylesine ucuzlamıştı ki varolan fazlanın yatırıma ayrılan bölümünü bile emebilecek durumda değildi: Hatta pamuklu endüstrisinin hacminin ikiye katlandığını varsaysak bile, sermaye maliyeti, yatırıma ayrılmış bu fazlanın ancak bir bölümünü emebilirdi. Hepsini emecek sünger gibi bir şey gerekiyordu.***

Ülke dışına yatırım yapmak, besbelli bir olasılıktı. Dünyanın geri kalanı, yani Napoleon Savaşları'ndan sonra belini doğrultmaya çalışan

* Elbette bu tür harcamalar ekonomiyi de uyarır, ancak hiç verimli olmayan ve asla endüstriyel gelişmeye katkısı olmayan bir yönde.

** Onsekizinci yüzyıl geleneklerine sahip birkaç kent, kamu binaları yapmaktan vazgeçmedi; fakat Lancashire'daki Bolton gibi birkaç tipik endüstri metropolü, 1847-8 öncesinde pratikte gösterişli olmayan ve faydacı olmayan yapılar inşa ettiler.³¹

*** McCullohn, pamuklu endüstrisinin -sabit ve işletme olmak üzere- toplam sermayesinin, 1833'te 34 milyon sterlin, 1845'te 47 milyon sterlin olduğunu tahmin etmektedir.

eski hükümetlerle, amaçlarının belirsizliğine aldırılmadan her zamanki enerjileriyle borçlanan yenilerinin oluşturduğu dünya, sınırsız kredi almaya adeta can atıyordu. İngiliz yatırımcılar da borç vermeye hazırды. Fakat ne yazık ki, 1820'lerde bu bakımdan son derece vaadedici olan Güney Amerika ikraz tahvilleriyle, 1830'larda oldukça cazip fırsatlar sunan Kuzey Amerika tahvilleri, çoğu zaman değersiz kağıt parçalarına dönüşmekteydi: 1818–1831 arasında satılan yirmi beş yabancı devlete ait ikraz tahvilinden (çıkartıldıklarıındaki fiyatla 42 milyon sterlinin yaklaşık yarısını teşkil eden) onaltısı, 1831'de ödenmedi. Teorik olarak, bu tahvillerin yatırımcıya yüzde 7–9 getiri sağlaması gerekiyordu; gerçekteyse 1831'de yatırımcı ortalama yüzde 3.1 kazandı. 1824 ve 1825 tarihli Yunan devletine ait yüzde 5 getirili tahvillerin 1870'lere dek hiçbir faiz kazandırmamış olması karşısında kim ikraz tahvili almaya cesaret edebilirdi ki?³² Dolayısıyla 1825'te ve 1835–7'de yurtdışına sermaye akışında yaşanan spekülatif patlamaların, kendilerine daha az hayal kırıcı alanlar araması son derece doğaldı.

1851'de geriye dönerek bu çılgınlığa bakan John Francis, "çalışkan insanların elindeki servet birikiminin, yasal ve adil biçimde yapılan sıradan yatırım biçimlerini daima gerisinde bıraktığını gören" zengin adamı anlatmıştır. "O, parasının, gençliğinde savaş tahvillerine gittiğini, yetişkinliğinde Güney Amerika'nın madenlerinde, yol yapmak, istihdam ve iş yaratmak uğruna çarçur olduğunu görmüştü. Demiryoluna giden sermaye, yararsız bile olsa, en azından onu üreten ülkeye gitmekteydi. Yabancı madenlerden ve yabancı borç tahvillerinden farklı olarak, tüketilip bitirilmez ya da tamamen değersizleşmezdi."³³

Ülke içinde (örneğin inşaat gibi) başka yatırım biçimlerinin bulunup bulunamayacağı, kesin bir yanıtı hâlâ olmayan akademik bir tartışma konusudur. Gerçekte bu olanak demiryollarında bulunmuştu; özellikle 1840'ların ortalarında, bu hız ve ölçekte sel gibi sermaye akıtılmasaydı, bu demiryollarını kurmak da mümkün olamazdı. Bu, şanslı bir konjonktördü; çünkü demiryolları bir anda ekonomik büyümenin neredeyse bütün dertlerine deva olmuştu.

V

Endüstrileşmenin ardındaki itkiyi izlemek, tarihçinin görevinin yalnızca bir parçasıdır. Diğeri, ekonomik kaynakların seferber edilmesi ve yeniden dağıtılmasını, ekonominin ve toplumun uyumlanmasını izlemektir; bütün bunlar, yeni ve devrimci bir akışın sürdürülmesi için gerekliydi.

Seferber edilmesi ve yeniden dağıtılması gereken ilk, belki de en yamsal etken emektir; çünkü bir endüstri ekonomisi, tarımsal olmayan (yani giderek kentlileşen) nüfusta keskin bir yükseliş, buna karşın tarımsal (yani kırsal) nüfusta keskin bir düşüş ve (ele aldığımız dönemde) neredeyse kesin biçimde nüfusta hızlı genel bir artış anlamına gelmektedir. O nedenle bir endüstri ekonomisi, ilk etapta, esas olarak ülke içindeki tarımdan sağlanan gıda arzında keskin bir yükseliş –yani bir ‘tarım devrimi’ni– gerektirir.*

İngiltere’de kentlerde ve tarımsal olmayan yerleşim alanlarında gözlenen hızlı büyüme, endüstri öncesi biçimler içinde varolan ve bir talih eseri olarak en küçük yenileştirme girişimlerinin –hayvancılığa, nadasa, gübrelemeye ve çiftliklere çekidüzen verilmesine ya da yeni ürünlerin benimsenmesine gösterilen bir parça ussal dikkatin– bile orantısız büyüklükte sonuçlar vermesine yol açacak kadar verimsiz olan tarım için uzun zaman bir uyarıcı görevi görmüşlerdi. Tarımda ortaya çıkan bu değişiklik, endüstri devrimini öncelmiş ve hızlı nüfus artışının ilk evrelerini olanaklı kılmıştı; İngiliz tarımının, Napoleon Savaşları’nın yol açtığı anormal yüksek fiyatların ardından ağır bir ekonomik bunalım geçirmesine karşın, bu itki doğal olarak etkisini sürdürdü. Ele aldığımız dönemde, teknolojiye ve sermaye yatırımlarında yaşanan değişiklikler, zirai bilimin ve mühendisliğin olgunluğa eriştiği 1840’lara kadar hayli mütevazı boyutlardaydı. 1830’larda İngiliz tarımının, onsekizinci yüzyıl ortalarında iki üç kat büyümüş bir nüfusun tahıl ihtiyacının yüzde 98’ini karşılamasını mümkün kılan muazzam üretim artışına³⁴, onsekizinci yüzyıl başlarında öncü niteliğindeki yöntemlerin benimsenmesiyle, ekili alanların genişletilmesi ve ussallaştırılmasıyla ulaşıldı.

Bütün bunlar da, ortak tarla ve otlaklarıyla ortaçağ komünal toprak kullanım biçimine, kendine yeterli köylü tarımına ve toprak konusundaki modası geçmiş ticari olmayan tutumlara (Çitleme Hareketi’yle) son verilmesi gibi, teknolojik olmaktan çok toplumsal dönüşümlerle sağlandı. Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar hazırlık niteliğindeki bu evrim sayesinde, İngiltere’yi birkaç büyük toprak sahibinin, makul miktarda kiracı çiftçinin ve çok sayıda kiralık işçinin ülkesi durumuna getiren tarım sorununa ilişkin bu benzersiz radikallikteki çözüme, her ne kadar arada sırada yalnızca mutsuz kır yoksullarının değil geleneksel taşra soylularının da direnişiyle karşılaşmış olsa da, pek fazla sıkıntı yaşanmadan

* Demiryolu ve buharlı gemi çağından –yani ele aldığımız dönemin sona ermesinden önce, İngiltere 1780’lerden itibaren net bir gıda ithalatçısı olmakla birlikte) yurtdışından büyük miktarlarda gıda ithal etme olanağı sınırlıydı.

varıldı. 1795'teki açlık sırasında ve sonrasında pek çok ülkede centilmen yargıçlarca [gentlemen-justice] kendiliğinden benimsenen 'Speenhamland System' adında yoksullara yardım düzeni, eski kır toplumunu, para bağının aşındırmalarına karşı korumaya yönelik son sistemli girişimdi.* Tarımsal çıkar gruplarının, 1815 sonrası yaşanan bunalıma karşı çiftçiliği korumak için medet umdukları Tahıl Yasası, bütün ortodoks iktisada karşın, tarıma tıpkı diğerleri gibi salt kârlılık ölçütüne göre değerlendirilecek bir endüstri muamelesi yapma eğilimine karşı bir manifesto idi. Fakat bu yasanın, kapitalizmin tarıma nihai girişine karşı durmaya çalışan artçı eylemler olmak gibi bir kötü yazgısı vardı; sonunda, 1830'dan sonra orta sınıfın radikal ilerleyiş dalgası ve 1834 tarihli yeni Yoksullar Yasası karşısında yenilgiye uğradı ve 1846'da yürürlükten kaldırıldı.

Bu toplumsal dönüşüm, ekonomik üretkenlik açısından muazzam bir başarıydı; insani acılar bakımındansa, 1815'ten sonra tarımda ortaya çıkan ve kır yoksullarını moralsiz ve muhtaç duruma düşüren ekonomik çöküntünün derinleştirdiği bir trajedi. 1800'den sonra çitlemenin ve tarımsal ilerlemenin en coşkulu savunucusu olan Arthur Young bile, toplumsal sonuçları karşısında sarsılmıştı.³⁵ Fakat endüstrileşme açısından, bunlar aynı zamanda arzulanan sonuçlardı da; çünkü bir endüstri ekonomisinin emeğe gereksinimi vardır ve bunu da eski endüstri-dışı sektörden değil de nereden bulacaktı? Ülke içindeki ya da (esas olarak İrlanda'dan) göç eden kırsal nüfus, başlıca emek kaynağıydı; çeşitli küçük üreticiler ve çalışan yoksullar da onları tamamlıyordu.** İnsanları yeni işlere çekmek, ya da -ki en muhtemel olanı buydu- eğer başlarda bu çekiciliklere karşı ilgisiz ve geleneksel yaşam tarzlarını terketmeye istekli değilseler³⁶, mecbur edilmeleri gerekiyordu. En etkili kamçı, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar ve zorluklardı; yüksek parasal ücretler ve kentin sağladığı özgürlükler de havuç işlevi görüyordu. Çeşitli nedenlerden dolayı, insanları tarihsel, toplumsal olarak demirledikleri yerlerden kaldırmada etkili olacak güçler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla karşılaştırıldığında, hâlâ görece olarak

* Bu sistemle, gerektiğinde mülk vergisinden sağlanan fonlarla yoksullara yaşamlarını sağlayacak kadar bir ücret veriliyordu; iyi niyetli olmakla birlikte bu sistem sonunda öncekinden çok daha büyük bir fakirleşmeye yol açtı.

** Başka bir görüşe göre de, emek arzı bu tür transferlerden değil, büyük bir hızla yükseldiğini bildiğimiz toplam nüfustaki artıştan gelmektedir. Fakat bu görüş, bir noktayı gözden kaçırmaktadır. Endüstrileşmiş bir ekonomide, tarımsal olmayan emeğin yalnızca sayısının değil oranının da dikine yükselmesi gerekir. Bu da, aksi halde köyde oturup ataları gibi yaşamayı sürdürecektir olan insanların, yaşamlarının belli bir evresinde başka yerlere gitmeleri gerektiği anlamına gelir; çünkü kentler, kendi doğal artış oranlarından daha hızlı büyümekteydi. Tarım nüfusu fiilen azalsa da, sabit kalsa da, hatta artsa da durum budur.

zayıftı. 1850'den sonra sıradanlaşacak olan bir kitlesel göç türünü ortaya çıkarmak, (1835–50 arasında sekiz buçuk milyon olan toplam nüfusun bir buçuk milyonunun öldüğü) İrlanda Açlığı gibi gerçek anlamda bir doğal felakete kalmıştı. Yine de bu etkenler, başka her yerden çok İngiltere'de çok daha güçlüydü. Eğer öyle olmasaydı, endüstriyi emeğin içeri girmesini sağlayacak delikten yoksun bırakan köylülerin ve küçük burjuvazinin içinde bulunduğu istikrarın ve görece rahatlığın Fransa'nın başına açtığı gibi, İngiltere'nin endüstriyel gelişmesinin engellenmesi işten bile olmazdı.*

Yeterli sayıda emekçiye kavuşmak bir şey, doğru niteliklere ve becerilere sahip yeterince emekçiye sahip olmaksa başka bir şeydir. Yirminci yüzyılın tecrübeleri, bu sorunun yaşamsal olduğu kadar çözümünü güç bir sorun olduğunu göstermiştir. İlk, bütün işçilerin, endüstriye uygun bir tarzda, yani tarım hayatının mevsimlik iniş çıkışlarından ya da bağımsız zanaatkârın iş keyfiyetinden tamamen farklı, düzenli, kesintisiz bir günlük çalışma ritmine uyarak çalışmayı öğrenmeleri gerekiyordu. Ayrıca parasal özendirmelelere de karşılık vermeyi öğrenmek gerekiyordu. Bugün Güney Afrikalıların yaptığı gibi, o dönemde de İngiliz işverenler, durmadan işçilerin 'tembelliğinden' ya da eskiden geçimlerine yeten parayı kazanıncaya kadar çalışıp sonra yattıklarından yakınırlardı. Yanıt, (para cezaları, hukuku işverenin yanında harekete geçiren 'Efendi Köle' yasası vs. ile sağlanan) sert bir iş disiplininde, ama hepsinden önce, mümkün olan her yerde işçiyi, asgari bir gelir elde edebilmesi için bütün hafta durmadan çalışmak zorunda bırakacak kadar az bir paranın ödenme uygulamasında bulundu (217–18. sayfalarla karşılaştırın). Çalışma disiplininin çok vahim boyutlarda bir sorun teşkil ettiği fabrikalarda, çoğunlukla, yönetilmeleri kolay (ve daha ucuz) kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılması yoluna gidildi. 1834–47 arasında İngiliz pamuk fabrikalarında çalışan bütün işçilerin yaklaşık dörtte biri yetişkin erkek, yarıdan fazlası kadın ve kız, geri kalanı da onsekiz yaşının altında çocuklardı.³⁷ İfadesini, bu ilk evredeki küçük ölçekli, dağınık endüstrileşme sürecinde bulan çalışma disipliniyi sağlamanın bir başka yaygın yolu da, taşeronluk uygulaması ya da vasıflı işçileri vasıfsız yardımcılarının fiilen işvereni durumuna getirmektir. Örneğin pamuk endüstrisinde erkek çocukların yaklaşık üçte ikisi, kız çocukların da üçte biri 'doğrudan ustaların emrinde'ydiler; böylelikle daha yakından izlenebiliyorlardı. Fabrikaların dışındaysa, bu tür düzenlemeler daha da yaygındı. Elbette taşeronun, bu kiralık emeğin işini sermesini önlemekte doğrudan maddi çıkarı vardı.

* Bir diğer seçenek de, İngiltere'nin, ABD gibi, kitlesel göçlere bel bağlamasıydı. Aslında İngiltere kısmen de olsa İrlandalıların göçüne güvenmiştir.

Yeterli sayıda vasıflı ya da teknik eğitilmiş işçi bulmak ya da eğitmek çok daha zor bir işti; çünkü, inşaat gibi pek çok iş pratikte pek değişmeden yapılırsa da, modern endüstride, endüstri öncesine ait becerilerden yok denecek kadar az yararlanılmaktaydı. Bereket versin, 1789'dan önceki yüzyıllarda İngiltere'nin yavaş seyreden yarı-endüstrileşme süreci, gerek dokuma tekniğinde gerekse metal işleme alanında gerekli becerilere sahip işçilerden oldukça geniş bir havuz yaratmıştı. Örneğin kıta Avrupası'nda, ince metal işleri yapan birkaç zanaatkârdan biri olan çilingir, makine yapımcılarının babası haline gelmiş ve zaman zaman ona adını vermiştir; İngiltere'de de değirmen ustası ile, (madenlerde ve maden çevrelerinde çoktandır bilinen) 'mühendis' ya da 'makineci'nin durumu buydu. İngilizce 'mühendis' [engineer] sözcüğünün, hem vasıflı metal işçisini hem de tasarımcıyı ve planlamacıyı anlatması raslantı değildir; çünkü yüksek teknisyenlerin büyük bir bölümü, bu makineden anlayan ve kendine güvenen insanların arasından bulunabiliyordu. Gerçekten de İngiltere'nin endüstrileşme süreci, bu planlanmamış yüksek beceriye sahip arza dayanmıştı; kıta Avrupası ise bunu başaramamıştır. Bu olgu, bu ülkede (ileride bedeli ödenecek olan) genel ve teknik eğitime gösterilen şaşırtıcı ilgisizliği açıklamaktadır.

Emek arzıyla ilgili yaşanan bu sorunların yanında, sermaye arzıyla ilgili sorunların fazla bir önemi yoktu. Diğer pek çok Avrupa ülkesinden farklı olarak, İngiltere'de doğrudan yatırıma dönüştürülebilecek sermaye konusunda bir sıkıntı söz konusu değildi. En büyük güçlük, onsekizinci yüzyılda bu sermayeyi kontrol edenlerin –toprak lordları, tüccarlar, denizciler, bankerler vs.–, onu yeni endüstrilere yatırmakta gönülsüz davranmalarıydı. Dolayısıyla bu yeni endüstriler faaliyetlerine çoğu zaman küçük tasarruflarla ya da borçlarla başlamış ve kârı yeniden üretime yatırarak gelişmişlerdi. Yerel düzeyde duyulan sermaye sıkıntısıysa, ilk endüstricileri –özellikle de kendilerini yetiştirmiş olanları– daha sert, daha tutumlu ve daha haris yapmıştı. O yüzden işçileri de buna uygun olarak daha fazla sömürüye uğradılar. Ancak bu, ulusal yatırıma ayrılan fazlanın yetersizliğini değil, akışındaki düzensizliği göstermekteydi. Öte yandan, onsekizinci yüzyılın zenginleri paralarını endüstrileşmeden nasibini alan belli girişimlere, bilhassa ulaşım (kanal, liman, yol ve ileride demiryolu) ve toprak sahiplerinin kendileri yönetmediklerinde bile paylarını aldıkları madenlere gömmeye hazırdılar.

Özel olsun kamusal olsun, ticaret ve maliye teknikleri konusunda da bir güçlük söz konusu değildi. Bankalar, kağıt paralar, hisse senetleri, tahviller, bonolar, denizaşırı ve toptan ticaret teknikleri, pazarlama vs. yeterince bilinen şeylerdi ve bunlarla haşır neşir olanların ya da olmayı

kolayca öğrenebilenlerin sayısı hayli kabarıktı. Ayrıca, onsekizinci yüzyılın sonunda devlet politikası, kapitalist iş yaşamının üstünlüğüne sıkı sıkıya bağlanmıştı. Bu gelişmeyi engelleyici nitelikteki (örneğin Tudorların çıkardığı toplumsal yarara dönük) eski yasalar, uzun zamandır uygulanmıyordu ve sonunda 1813–35 arasında –tarımla ilgili olanlar dışında– tamamen kaldırıldı. Teorik olarak İngiltere'nin yasaları, mali ya da ticari kurumları hantaldı ve ekonomik gelişmeye yardımcı olmaktan çok köstek olacak tarzda hazırlanmıştı; örneğin, bir anonim şirket kurulması isteği karşısında Parlamento her defasında pahalya patlayacak 'özel yasalar' çıkarmak zorundaydı. Fransız Devrimi, Fransızlara –ve oradan da kıtanın geri kalanına– bu tür amaçlar için son derece ussal ve etkili bir aygıt sunmuştu. Uygulamadaysa İngiltere, işlerini mükemmel yürütüyordu ve aslına bakılırsa rakiplerinden çok daha iyi durumdaydı.

İlk büyük endüstri devrimi, işte bu riskli, plansız ve empirik yolda yapıldı. Modern ölçütlerle bakıldığında, bu devrim küçük ve arkaikti; İngiltere, bugün bile bu arkaikliğin izlerini taşımaktadır. 1848'in ölçütlerine göreyse, yine kentleri her yerden daha çirkin, proletaryası her yerden daha sefil durumda olduğundan*; sisli, dumanlı bir havada, ziyaretçileri tedirgin eden öteye beriye koşuşturan solgun yüzlü kalabalığından ötürü hayli ürkünç olmakla birlikte, anıtsaldı. Milyonlarca beygir gücünü buharlı makinelerine koşmuş, yılda iki milyon yarda pamuklu kumaşı on yedi binin üzerinde mekanik iğden geçirmiş, yaklaşık elli milyon ton kömür çıkarılmış, tek bir yılda 170 milyon sterlin değerinde mal ithal ve ihraç etmişti. Ticaret hacmi, en yakın rakibi olan Fransa'nın iki katıydı: Fransa, onu ancak 1780'de biraz geçebildi. Pamuklu tüketimi, ABD'nin iki, Fransa'nınsa dört katıydı. Ekonomik bakımdan gelişmiş dünyanın bütün pik demirini üretmekteydi ve kendisinden sonra gelişmiş ikinci büyük ülkenin (Belçika) kişi başına kullandığı demirin iki, ABD'nin üç, Fransa'nınsa dört katından fazlasını kullanıyordu. İngiliz yatırım sermayesinin 200 ile 300 milyon sterlin arası bir miktarı (bunların dörtte biri ABD'de, yaklaşık beşte biri de Latin Amerika'daydı), dünyanın her yanından kâr payları ve siparişler getirmekteydi.³⁹ İngiltere, gerçekten de 'dünyanın atölyesi' idi.

Gerek İngiltere gerekse dünya, bu adalarda, tek yasaları ucuza alıp sınır tanımaksızın pahalya satmak olan tüccarlar ve girişimciler tarafından gerçekleştirilen Endüstri Devrimi'nin dünyayı dönüştürdüğünü biliyordu. Yoluna hiçbir şey çıkamazdı. Geçmişin tanrıları ve kralları, bugünün işadamları ve buharlı makineleri karşısında güçsüz kalıyordu.

* "1830–48 arasında bir bütün olarak İngiltere'deki işçi sınıfının durumu, Fransa'dakinden belirgin biçimde daha kötü" olduğu sonucuna varıyor modern bir tarihçi.³⁸